

Προλογικό σημείωμα

Η έκπληξη από τα απτά ίχνη του βιομηχανικού παρελθόντος της Ερμούπολης βρίσκεται στην εκκίνηση της μακράς έρευνας που κατέληξε μετά από πολλά χρόνια σε αυτό το βιβλίο. Η αίσθηση του οριοθετημένου χώρου που δίνει η νησιωτικότητα, το άφθονο, διαθέσιμο υλικό, σε αρχεία και άλλες πηγές της εποχής, καθιστούσαν την Ερμούπολη ένα ιδανικό εργαστήριο για να μελετηθούν με το μικροσκόπιο τα ζητήματα που με απασχολούσαν σχετικά με την εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα. Το γενικό ερωτηματολόγιο της ιστορίας της εκβιομηχάνισης σύντομα ξεπεράστηκε και η σχεδόν βουλιμική διάθεση εμπάθυνσης ως το επίπεδο της ατομικής βιογραφίας εμπλουτίστηκε από τις ευαισθησίες που γεννούσε η επαφή με τη βιομηχανική αρχαιολογία – ιστορίες της τεχνολογίας, του χώρου και, κυρίως, των ανθρώπων.

Έτσι προέκυψε η συγκομιδή των βιογραφικών σημειωμάτων για τις 100, στρογγυλά, βιομηχανικές επιχειρήσεις που λειτούργησαν στην Ερμούπολη, στο διάστημα 1860-1940. Σε μια πρώτη μορφή, και με μια συνοπτική, συνθετική εισαγωγή, το βιβλίο ήταν έτοιμο στις αρχές του αιώνα μας. Νέες επαγγελματικές (και αποπροσανατολιστικές) υποχρεώσεις ανέβαλαν ωστόσο την έκδοση, και στο μεταξύ, νέα ερωτήματα και ευαισθησίες οδηγούσαν την έρευνα σε νέα πεδία: τόσο για την «προϊστορία» της συριανής βιομηχανίας όσο και για τις λογικές της λειτουργίας των ολοκληρωμένων, πλέον, βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά τον 20ό αιώνα.

Ο κόσμος που εξετάζεται στο βιβλίο αυτό δεν υπάρχει πια, και από κάποια άποψη τα ευρήματα της παρούσας μελέτης είναι αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Ωστόσο, η άγνοια της βιομηχανικής ιστορίας της Ελλάδας, που επικρατούσε άλλοτε, αλλά και η υποβάθμιση, ακόμα και σήμερα, της σημασίας αυτής της ζωτικής συνιστώσας της οικονομίας της χώρας μας – άγνοια και υποβάθμιση που εξαρχής προκάλεσαν το ενδιαφέρον μου γι' αυτήν – κράτησαν ζωντανή τη θέλησή μου να ολοκληρώσω τη μελέτη. Στο μεταξύ, η ελληνική ιστοριογραφία έχει εμπλουτιστεί ικανοποιητικά, μέσω της ιστορίας των επιχειρήσεων, της ιστορίας της εργασίας, της βιομηχανικής αρχαιολογίας και των μελετών τοπικής ιστορίας σε βιομηχανικές πόλεις όπως ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος, η Πάτρα ή η Μυτιλήνη. Όλες αυτές οι μελέτες αποτέλεσαν σημαντικό βοήθημα για τις δικές μου διερευνήσεις.

Οι κατευθύνσεις της ιστοριογραφίας τροποποιήθηκαν αρκετά από τότε που συνελήφθη το βιβλίο αυτό και ξεκίνησε η σχετική έρευνα. Έχουν αλλάξει κυρίως οι θεματικές, αλλά ως έναν βαθμό και οι αντιλήψεις για το τι είναι και τι θέλει η ιστοριογραφία. Επικράτησαν για ένα διάστημα αντιλήψεις που έθεταν σοβαρά ερωτηματικά ως προς την ικανότητά της να παράγει έγκυρες γνώσεις για το παρελθόν, αντιλήψεις που, στην ακραία εκδοχή τους, απαξίωναν την έρευνα στις πρωτογενείς πηγές. Ευτυχώς, η «κρίση» αυτή της ιστοριογραφίας – αν και δεν έπληξε ποτέ τον «σκληρό» πυρήνα της – έχει πλέον ξεπεραστεί. Οπωσδήποτε προσέφερε μια ανανεωμένη ευαισθησία ως προς τη χρήση των πηγών, αλλά δεν αποτελεί καινοφανή κατάσταση η βεβαιότητα ότι η ιστορία επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις και διαρκή αναθεώρηση των ερμηνειών της – οι ιστορικοί πάντα το γνώριζαν αυτό. Και παρά τις αμφισβητήσεις, το πραγματολογικό υπόβαθρο της ιστορίας διατηρεί πάντα την αξία του, ανήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία της ιστοριογραφίας και αποτελεί βασικό καθήκον της. Παραμένει το γεγονός ότι το ενδιαφέρον για την οικονομική και κοινωνική ιστορία υποχώρησε, και ευνοήθηκε περισσότερο η πολιτισμική ιστορία, ενώ και πολλά άλλα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας απέκτησαν «ιστορία» – από την υγεία ως τον έρωτα.... Με δυο λόγια, η ιστοριογραφία επεκτάθηκε σε νέα πεδία, χωρίς όμως να εγκαταλείπει τη μελέτη των μεγάλων εκείνων αλλαγών που σημαδεύουν το πέρασμα του χρόνου.

Η διεθνής βιβλιογραφία για τα θέματα με τα οποία καταπιάνεται το βιβλίο αυτό είναι φυσικά απέραντη. Ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ότι οι βιβλιογραφικές αναφορές μου αφορούν συχνά παλαιότερα δημοσιεύματα και συνήθως εξειδικευμένα. Τούτο εν πολλοίς οφείλεται στο γεγονός ότι, με την υποχώρηση του ενδιαφέροντος για τα ζητήματα της εκβιομηχάνισης, ελάχιστα έχουν να προσθέσουν στον σχετικό προβληματισμό νεότερα δημοσιεύματα. Στο πεδίο της οικονομικής ιστορίας ειδικότερα, έχουν επικρατήσει οι μεγάλες συνθέσεις της *global history*, οι οποίες παρακάμπτουν τα προβλήματα της μικροκλίμακας που με απασχολούσαν και που απαιτούσαν διεισδυτικές και εξειδικευμένες προσεγγίσεις. Προβλήματα που προέκυπταν, άλλωστε, από τον ίδιο τον χαρακτήρα των πηγών που μελέτησα, και που απασχόλησαν την ιστοριογραφία κυρίως στις τρεις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα.

Δεν την εξάντλησα, φυσικά, αυτή την πλούσια βιβλιογραφία, ούτε θεώρησα αναγκαίο να παραθέτω πληθώρα τίτλων για κάθε θέμα. Παραπέμπω μόνο σε βιβλία και άρθρα με τα οποία έχω συνομιλήσει, εκείνα, δηλαδή, από τα οποία άντλησα συγκεκριμένες πληροφορίες με τις οποίες η δική μας περίπτωση είχε νόημα να συγκριθεί, ή εκείνα που μου ενέπνευσαν

ανάλογους προβληματισμούς με αυτούς των συγγραφέων τους και με βοήθησαν να νοηματοδοτήσω το «σιωπηλό» υλικό των πρωτογενών πηγών.

Το ανά χείρας έργο εκκολάφθηκε και πραγματοποιήθηκε, στην αρχική φάση του, στο σπάνιο περιβάλλον που εξασφάλιζε το τότε Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, υπό την εμπνευσμένη διεύθυνση της αείμνηστης Λουκίας Δρούλια και έπειτα του Βασίλη Παναγιωτόπουλου. Ένα περιβάλλον ανυποχώρητα ταγμένο στην ιστορική έρευνα, στην απαιτητική ακρίβεια, στη συνεργασία και την ανταλλαγή πληροφοριών και προβληματισμών. Οι συζητήσεις και οι ανταλλαγές με τους εκεί συναδέλφους μου, τη Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, την πρόωρα χαμένη Ρούρα Σιφναίου, τον Δημήτρη Δημητρόπουλο και τον Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, υπήρξαν ανεξάντλητη πηγή ερεθισμάτων που καθοδήγησαν τα βήματά μου στην έρευνα και την ιστορική σύνθεση. Από τους ιστορικούς που ασχολήθηκαν ειδικά με την Ερμούπολη, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην αείμνηστη Αγγελική Φενερλή, με την οποία είχα μακρόχρονη συνεργασία για την από κοινού δημιουργία του *Ιστορικού Οδοιπορικού* της πόλης. Στη δική της ερευνητική δεινότητα οφείλω πάμπολλες πληροφορίες και υποδείξεις για περαιτέρω έρευνα. Στον Χρήστο Λούκο, πρώτα απ' όλα η κοινότητα των ιστορικών μας οφείλει το ανεκτίμητο έργο του για την ταξινόμηση, τον εμπλουτισμό και την ανάδειξη του Ιστορικού Αρχείου της πόλης – αλλά και πολλών άλλων. Προσωπικά, του οφείλω ευχαριστίες για τη γενναιόδωρη βοήθειά του στην επισήμανση και παροχή πρωτότυπου υλικού, αλλά και τη διαρκή ενθάρρυνσή του να ολοκληρώσω τη μελέτη μου.

Στη μακρόχρονη διάρκεια της προετοιμασίας του βιβλίου, είναι πάρα πολλοί οι άνθρωποι που συνέβαλαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, και οι ευχαριστίες μου κινδυνεύουν να μην τους συμπεριλάβουν όλους. Ευγνωμοσύνη αισθάνομαι πρώτα απ' όλα για τους ανθρώπους των αρχαιικών υπηρεσιών που διευκόλυναν με κάθε δυνατό τρόπο τις έρευνές μου: την πρώην διευθύντρια των ΓΑΚ Νομού Κυκλάδων Αγγελική Ψιλοπούλου, την Τάινα Χιέταλα, τη νέα διευθύντρια Λούλα Κλήμη, καθώς και όλο το υπόλοιπο προσωπικό της υπηρεσίας αυτής: τους υπεύθυνους επίσης του αναγνωστηρίου της Κεντρικής υπηρεσίας των ΓΑΚ, στην Αθήνα, καθώς και τους ανθρώπους του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, Νίκο Παντελάκη, Ζήση Συνοδινό και Μαρία Καραμικέ: τους ανθρώπους, τέλος του ΕΛΙΑ, τον Δημήτρη Μπαχάρα και κυρίως τον Δημήτρη Πόρτολο, την ψυχή του ΕΛΙΑ, ο οποίος μου έδωσε γενναιόδωρα υλικό από τις προσωπικές συλλογές του, και με τον οποίο μοιράστηκα σκέψεις και προβληματισμούς για το επιχειρείν στην Ελλάδα. Ο Δημήτρης Δημητρόπουλος υπήρξε σταθερός συμπαραστάτης στις

έρευνές μου, προμηθεύοντας πολύτιμο πρωτότυπο υλικό. Η Ιωάννα Πετροπούλου επίσης φρόντισε να με τροφοδοτεί με χρήσιμα τεκμήρια. Η Λήδα Παπαστεφανάκη με βοήθησε στην έρευνα στο Υποθηκοφυλακείο Ερμούπολης. Νεότεροι συνάδελφοι με βοήθησαν με τον εντοπισμό και την αποστολή υλικού και πληροφοριών: η Μαρία Μαυροειδή, ο Μιχάλης Μπαρδάνης, η Ευφροσύνη Ρούπα, ο Γιάννης Στογιαννίδης.

Οι άνθρωποι της Ερμούπολης, φορείς ζωντανής μνήμης του κόσμου της τοπικής βιομηχανίας, στάθηκαν για μένα πολύτιμοι μάρτυρες ενός πρόσφατου, ακόμα, παρελθόντος. Οι τελευταίοι εκπρόσωποι της θαυμαστής τεχνικής κουλτούρας της πόλης, ο Μιχάλης Πελεκάνος, που έχει φύγει πια από τη ζωή, ο Αντώνης Ρηγούτσος, ο Λάκης Ρηγούτσος, ο Δημήτρης Μώτος, και άλλοι, άνδρες και γυναίκες, που ξεχνώ τα ονόματά τους, μου επέτρεψαν να κατανοήσω το ήθος, την αγάπη για τη δουλειά και την περηφάνεια για τη μαστοριά των τεχνιτών και των εργατών της ερμουπολίτικης βιομηχανίας. Οι αείμνηστοι Αντώνης Μαρκουλής, άριστος γνώστης της τοπικής κλωστοϋφαντουργίας, και Μάκης Φρέρης, θησαυρός γνώσεων για τις ερμουπολίτικες οικογένειες, υπήρξαν επίσης για μένα πολύτιμη πηγή πληροφοριών. Από τους απογόνους των βιομηχανικών οικογενειών της πόλης, που είχα την τύχη να γνωρίσω, έχουν φύγει από τη ζωή ο Γεώργιος Δ. Βελισσαρόπουλος και ο Χρήστος Κ. Αργυρόπουλος, δωρητές και οι δύο του Βιομηχανικού Μουσείου της Ερμούπολης, που μοιράστηκαν μαζί μου τις μνήμες τους από την ιστορία των οικογενειακών επιχειρήσεων. Ο Χρήστος Θανόπουλος, πρόεδρος του Συλλόγου των Συριανών στην Αθήνα, με τροφοδότησε με άφθονο υλικό από το αρχείο του, το σχετικό με τη βυρσοδεψική επιχείρηση της οικογένειας. Οι άνθρωποι του Μουσείου, ο Αχιλλέας Δημητρόπουλος και οι νεαροί συνεργάτες μας στην πρώτη φάση, Μπάμπης Σαγάνης και Γιάννης Γρυπάρης, μου συμπαραστάθηκαν με κάθε τρόπο στις αναζητήσεις μου. Παλαιοί και νεότεροι φίλοι στην Ερμούπολη, ο Μανώλης Τορναζάκης, η Μαργαρίτα Καλουτά, η Πέγκυ Στεργίου, απαντούσαν πρόθυμα στα ερωτήματά μου. Ας δεχτούν όλοι τις θερμές ευχαριστίες μου, και οι άλλοι, όσους ενδεχομένως ξεχνώ, τη συγγνώμη μου.

Η Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, πρώην διευθύντρια του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, είχε την καλοσύνη να εντάξει το βιβλίο στις εκδόσεις του ΕΙΕ, και η Κατερίνα Πάπαρη σήκωσε με υπομονή και ιδιαίτερη φροντίδα το βάρος της επιμέλειας. Η κόρη μου Μαρίνα άντεξε με γενναιότητα, όλα αυτά τα χρόνια, τις απουσίες μου.

Το βιβλίο αφιερώνεται στον ακριβό φίλο και δάσκαλο Βασίλη Παναγιωτόπουλο.